

kleinzoon zo'n mooi 'germaans' uiterlijk heeft. De vader van 'Immo', 'Stadtbourat' in Braunschweig, aarzelt als Duitsnationaal conservatief aanvankelijk over de aanstormende NSDAP, maar maakt in mei 1933 de overstap, en wordt dan tot waarnemend burgemeester benoemd als vervanger van de door hem toch wel gerespecteerde socialistische burgemeester. Als hij met pensioen zal gaan, komt hij te overlijden als gevolg van een hartaanval en wordt hij door de lokale nazi-grootheden hoog geprezen als een man die op tijd tot het juiste inzicht is gekomen.

Tragisch is ook de figuur van 'Immo's' broer, een jurist, die een fraaie carrière als ambtenaar tegemoet lijkt te gaan, toe treedt tot de nazi-partij en dan in militaire dienst wordt geroepen. Dit brengt hem nog op bezoek in Amersfoort, waar niet alle burens ingenomen lijken met het bezoek. Zijn grote liefde is een meisje dat een joodse grootmoeder blijkt te hebben — als hij haar zal trouwen, dan kan hij zijn carrière wel vergeten: de betrokken instantie geeft na een daartoe strekkend verzoek geen toestemming en de broer sneuvelt uiteindelijk in 1944 in België. De Nederlandse familie, waarvan 'Immo' de stem vertolkt, ervaart het loyaliteitsconflict tussen familie en vaderland met merkbaar groeiende beklemming; toch tonen de brieven ook een in zekere zin onverstoorbare nuchterheid en rechtlijnigheid, waarin naast genegenheid en begaandheid met het lot van de verwanten ook de eigen principes en ideeën waarmogelijk worden uitgedragen.

Deze uitgave is al op veel plaatsen waardevol genoemd en geprezen; ik wil mij hierbij aansluiten. Voor historici is niet het minste belang van het boek dat ze kunnen herkennen hoe een proces van ideologisering in het dagelijks leven kan werken en hoe burgers leren de kernbegrippen ervan zich toe te eigenen en te instrumentaliseren. De zorgvuldige wijze waarop de samensteller het beschikbare materiaal heeft geselecteerd, toegankelijk gemaakt en toegevoegd, draagt aan de waarde van deze uitgave stellig bij.

P. Romijn

H. J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946* (Dissertatie VU Amsterdam 1988; 's-Gravenhage: SDU uitgeverij, 1988, 560 blz., ISBN 90 12 06021 4).

Wie een proefschrift schrijft over de Christelijk-Democratische Unie, een kleine politieke partij uit het interbellum, mag erop rekenen, dat zijn studie een standaardwerk wordt. Het is niet waarschijnlijk, dat een tweede auteur spoedig zal volgen, omdat dat disproportioneel zou zijn ten aanzien van de toch al dunne hoofdstroom van de geschiedschrijving over Nederlandse politieke partijen en omdat na een eerste behoorlijk onderzoek de bronnen voor een tweede snel zullen zijn uitgedroogd. De dissertatie van de historicus H. J. Langeveld (Vrije Universiteit) verdient om die reden de benaming van standaardwerk. Het lijkt mij een onmogelijke opgave hem op dit onderwerp in aandacht voor feiten en analytische zorgvuldigheid te overtreffen.

Langeveld heeft de 560 bladzijden, die hij nodig had voor een beschrijving en beoordeling van de CDU, nuttig besteed. De invalshoek is in de eerste plaats een programmatische. Na een in grote trekken encyclopedisch begin over voorgeschiedenis en geschiedenis van de partij gaat er veel aandacht uit naar de anti-militaristische en sociaal-economische standpunten van de Unie; of beter van de onderscheiden woordvoerders want vooral op het tweede terrein was de verscheidenheid aan opvattingen zo ongeveer omgekeerd evenredig aan de deskundigheid en het gezag, dat eraan kon of mocht worden toegekend. De auteur behandelt vervolgens de verhouding van de CDU tot aanverwante partijen en tot de reformatorische kerken; in het bijzonder de gecompliceerde relatie met de ARP en met de gereformeerde kerken. De laatste

hoofdstukken gaan over de lotgevallen van de leiders en het kader tijdens de Duitse bezetting en over de toetreding van een gehavende CDU tot de nieuwe Partij van de Arbeid in 1946.

In haar politieke strijd voor 'Nationale ontwapening als eisch van het christelijk geweten' was de CDU niet alleen een produkt van de eerste wereldoorlog maar ook een representant van een protestants-pacifistische traditie. Het eerste was min of meer de erfenis van de voorlopers en in het bijzonder van de pacifist Bart de Ligt in zijn periode als predikant, van de oud-militair Hilbrandt Boschma en van de theoloog Heering. Het tweede werd vooral pregnant aan de vooravond van de tweede wereldoorlog. In het programma van 1932 werd de oorlog op morele gronden verworpen en de ontwapening als een eveneens morele consequentie van deze afwijzing aanvaard. Deze zedelijke fundering verhinderde de woordvoerder van de CDU in de Tweede Kamer dan ook om in het licht van de oorlogsdreiging van Hitler-Duitsland zijn standpunt opnieuw te overwegen. De partij kwam in dit opzicht steeds meer geïsoleerd te staan, zeker na 1936, toen de sociaal- en vrijzinnig-democraten hun ontwapeningspolitiek gingen nuanceren en de gereformeerde synode het anti-militarisme van de Unie onverenigbaar verklaarde met de kerkleer. Langeveld noemt deze continuïteit in ontwapeningspleidooien terecht 'a-politiek'; het lijkt erop alsof christelijk-democratische pacifisten zoals de predikant Buskes en Fedde Schurer, die zich ondubbelzinnig kritisch uitlieten over het nationaal-socialisme, door hun zedelijke verontwaardiging over oorlog en bewapening zichzelf het politieke denken daarover onmogelijk hebben gemaakt.

De woordvoerder van de CDU in de Tweede Kamer was sinds 1933 Hendrik van Houten. Hij was in dat jaar verkozen in een dubbelrol van vertegenwoordiger van een protestants progressief dissidentisme en voorzitter van de bond van landpachters, die in de drie noordelijke provincies was geworteld. Langeveld schreef zijn verkiezingssucces toe aan het feit, dat de CDU voortaan ook een economische belangenpartij was geworden. In 1937 werd haar zetelaantal zelfs verdubbeld. Van Houten zou deze dubbelrol overigens niet tot het einde kunnen volhouden. Langeveld heeft al twijfels geuit over Van Houtens eigen geloof in het absolute pacifisme, voordat hij is toegekomen aan een beschrijving van zijn optreden in de periode van de Duitse bezetting. De landpachter Van Houten geraakte toen steeds meer betrokken bij het beleid van het nationaal-socialistische Nederlands agrarisch front en later de landstand. Langeveld schrijft dit toe aan opportunisten, maar acht het evenmin ondenkbaar, dat Van Houtens kritiek op de 'liberaal-kapitalistische orde' de bron werd van een zekere sympathie voor de NSB na zoveel felle verwijten en speciaal op hem gerichte acties van Colijns' ARP en van de gereformeerde kerken uit de vooroorlogse jaren.

De geschiedschrijver van de CDU heeft een zeventigtal bladzijden nodig voor een uiteenzetting van de sociaal-economische politiek van de Unie. Het zijn niet de meest interessante pagina's. De partij ontleende haar identiteit aan een getuigend protestantisme; haar economisch beleid ontleende ze aan goedwillende amateurs behalve op het gebied van de pacht, waar professionele belangenbehartiging de boventoon voerde. Dramatisch daarentegen is de oppositie, die de CDU uit kringen van de geestverwante ARP en van de gereformeerde synode te wachten stond. In de antirevolutionaire pers werden haar politieke leiders uitgemaakt voor 'revolutionairen, meelopers met het socialisme, demagogen en valse profeten'. In 1936 nam de synode van de gereformeerde kerken met de grootst mogelijke meerderheid van stemmen het besluit, dat er in de CDU en de NSB geen plaats was voor haar leden, omdat de ene organisatie (NSB) het 'Leidersbeginsel' en de 'nationalistische totalitaire machtstaat' verwelkomde en de andere (CDU) de 'antimilitaristische verwerping van den oorlog in eiken vorm'. De aanscherping van de kerkelijke tucht leidde er onder andere toe, dat Van Houten zich gedwongen zag naar de hervormde kerk over te stappen.

Volgens Langeveld paste de polemiek van de ARP jegens een 'dissidente' CDU, die zich net als haar voorgangers beriep op een progressieve Abraham Kuypers, in een in 1918 begonnen fase van politieke strijd, waarin de partij zich ging richten op het behoud van het bereikte. Daarmee ging gepaard 'een sterke nadruk op het gesloten houden van de eigen gelederen, en een verkettering van degenen, die de uitgezette koers niet wensten te volgen'. Van de kant van de CDU werd deze soms demagogische polemiek in het algemeen op afstandelijke wijze en dus niet met gelijke munt terugbetaald. Langeveld signaleert slechts enkele uitzonderingen waaronder een licht antisemitische reactie. De kritiek van de gereformeerde synode, die nationaal-socialisme en protestants pacifisme in één adem veroordeelde, moest volgens de auteur in hetzelfde licht worden gezien. Het besluit van 1936 werd beheerst door politieke overwegingen van verbondenheid met de ARP; zij speelden een grotere rol dan de overtuiging van het 'onschriftuurlijke' van het christelijk-democratische ontwapeningsstandpunt. Langeveld gaat overigens uitvoerig in op de voorgeschiedenis, de besluitvorming en de naweeën van de synodale uitspraak en verricht daarmee nieuw onderzoek van een wijdere strekking.

De auteur heeft zo ongeveer alles gezegd over de CDU, wat ervan te zeggen viel. Maar hij deed dat nuchter, zonder zijn toevlucht te nemen tot een antiquarische uitvoerigheid en behield op alle pagina's een welkome kritische distantie.

Jan Bank

J. Huizinga, *Briefwisseling*, III, 1934-1945, L. Hanssen, W. E. Krul, A. van der Lem ed. (Utrecht-Antwerpen: Veen, Tjeenk Willink, 1991, 512 blz., f65,-, ISBN 90 204 2036 4).

Nun ist das grosse Editionswerk abgeschlossen, und man kann den Briefwechsel Huizingas in der fast durchwegs überzeugenden Auswahl bis zum Lebensende des Gelehrten und Zeitkritikers verfolgen. Im Hinblick auf den an der Korrespondenz beteiligten Personenkreis wirkt der dritte Band auf weite Strecken als bruchlose Fortsetzung des zweiten. Verhältnismässig wenige neue Beziehungen werden sichtbar. Die wichtigste unter ihnen ist zweifellos diejenige zu Auguste Schölvinck, die im Herbst 1937 Huizingas zweite Frau wurde.

Der biographische Hintergrund lässt sich leicht überblicken. Die Jahre 1934-1940 bildeten im Leben Huizingas eine Periode der ununterbrochenen wissenschaftlichen Produktion, der sich vervielfachenden internationalen Beziehungen und der allgemeinen Hochschätzung. Zu seinen Hauptwerken jener Zeit gehörten vor allem *In de schaduwen van morgen* (1935) und *Homo ludens* (1938). Die zweite Eheschliessung brachte die Rückkehr zu lange entbehrtem Glück im häuslich-familiären Bereich. Dieses Glück verklärte die letzten Lebensjahre Huizingas trotz aller äusseren Schwierigkeiten. Nach der deutschen Besetzung der Niederlande wurde es um den berühmten Leidener Professor immer stiller. 1942 folgte die Geiselhaft in St. Michielsgestel, dann die Verbannung, die ihn zur Niederlassung in De Steeg zwang. Dort entstand *Geschonden wereld* als letztes grösseres Werk. Mit seiner kleinen zweiten Familie (die Tochter Laura war 1941 geboren) blieb Huizinga zwar von direkter Kriegseinwirkung verschont; das Haus, in dem er wohnte, war jedoch mehr als einmal direkt bedroht.

All dies kann man aus den Briefen von und an Huizinga bis wenige Tage vor seinem Tode sehr anschaulich verfolgen. Wer sich für die zahlreichen intellektuellen, wissenschaftstheoretischen und kulturkritischen Auseinandersetzungen interessiert, denen sich der Historiker auch im letzten Jahrzehnt seines Lebens stellte, kann manche Ergänzungen zu dem erfahren, was in seinen Schriften steht. Im Vergleich zu den meisten unter ihnen ist der Ton der Debatte in den Briefen vielfach zurückhaltender und formellhöflicher, manchmal aber auch wesentlich schärfer und leidenschaftlicher. Von besonderem Interesse sind die verfolgten Gespräche über die